

Manuskrip Perubatan Melayu-Islam di Fatani: Ulasan Terhadap Manuskrip *Kitāb Tayyib al-Iḥsān fī Tibb al-Insān*

Karya Syeikh Ahmad al-Faṭani

Oleh:

Faisal @ Ahmad Faisal bin Abdul Hamid *

Helwana binti Mohammad **

Abstract

Malay scholars in Nusantara have produced numerous works in various fields such as Islam, literature and Malay Islamic medicine. Observing nature and plants besides personal experiences assisted Malay scholars especially in writing Malay medical works. Kitab Tayyib al-Ihsān fī Tibb al-Insān written by Syeikh Ahmad al-Fatani is one of the examples of the works in Islamic medical field and is considered complete compared to other medical books due to its clear writing and content. It consists of 14 clauses on the treatment of traditional diseases and also discusses more than 16 types of diseases, their medicines and antidotes. Amongst are stomach-ache, constipation, flatulent, dysmenorrhea, etc. Apart from trying to identify different types of medications, this article also presents the development of traditional Islamic medical field especially in Malaysia. This book had been completed at the time of Duha, on Monday 3

---

* Faisal @ Ahmad Faisal bin Abdul Hamid, M.Us. adalah Pensyarah di Jabatan Sejarah Dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur.

** Helwana binti Mohamad, B.A. adalah pelajar Sarjana di Jabatan Sejarah Dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur.

*Zulhijjah 1312 A.H. / 28 of May 1895 A.D. in
Makah al-Mukarramah.*

Pendahuluan

Manuskrip Melayu adalah hasil karya masyarakat Melayu serumpun yang kaya dengan pelbagai cabang ilmu. Ia merupakan bahan rujukan utama dalam mengetahui peradaban dan pensejarahan masyarakat Melayu sama ada yang membabitkan sistem pemerintahan, ekonomi, pentadbiran, sosiobudaya dan sebagainya. Manuskrip juga merupakan salah satu sumber yang paling berautoriti dalam menilai sesuatu karya ilmiah. Ia seharusnya mendapat perhatian para pengkaji untuk meneliti dan menganalisa kandungan manuskrip yang telah dihasilkan oleh tokoh-tokoh ulama' silam demi memperkasakan kembali jati diri bangsa Melayu.

Selain dari pelbagai artifak peninggalan Tamadun Melayu silam, manuskrip juga merupakan warisan sastera negara yang unik dan amat menarik. Ia dianggap khazanah bangsa yang sangat berharga dan perlu dilindungi. Jika tiada usaha diambil untuk memelihara dan mengekalkannya, kita akan kehilangan suatu tamadun ilmu yang mungkin tidak akan didapati lagi pada zaman moden ini. Ramai para penyelidik yang telah mengkaji dan menganalisa manuskrip dari berbagai-bagai aspek seperti bahasa, penulisan, dan juga termasuklah kajian dari sudut ilmiah bagi memperkayakan lagi warisan tamadun Melayu.¹

Pada abad ke-15 M, proses penulisan manuskrip Melayu sudah berkembang dengan pesatnya dan sampai ke kemuncaknya pada abad ke-17 M. Ini disebabkan pada abad ke-17 M, pencapaian ilmu Islam di Nusantara pada ketika itu yang berpusat di Acheh telah sampai ke kemuncak kegemilangannya. Hal ini telah dipersetujui

---

¹ Ismail Hussein (1984), *Sejarah Pertumbuhan Bahasa Kebangsaan Kita*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka, Kementerian Pendidikan Malaysia, h. 33.

oleh hampir kesemua pengkaji manuskrip Melayu sama ada dari barat mahupun dari timur.² Menurut Prof. Datuk Ismail Hussain terdapat dua kategori sastera pracetak Melayu, iaitu tulisan dan tertulis. Sastera Melayu tertulis dalam zaman pracetak adalah manuskrip yang kebanyakannya dikumpulkan pada abad ke 18 dan 19.³

Para pengkaji merumuskan bahawa terdapat empat kumpulan manuskrip sama ada yang berada di Malaysia atau di luar negara. Kumpulan pertama ialah manuskrip yang tersimpan di Malaysia bertempat di institusi-institusi pengajian tinggi, perpustakaan-perpustakaan, muzium, arkib dan unit dokumentasi di Dewan Bahasa dan Pustaka. Kumpulan kedua pula adalah yang dimiliki oleh orang perseorangan. Bilangannya tidak dapat diketahui kerana sukar untuk mengesan mereka yang menyimpan manuskrip ini. Kumpulan ketiga ialah manuskrip yang telah dianalisa, diselidik dan diterbitkan. Ia dilakukan oleh penyelidik dan pelajar institusi pengajian tinggi terutama di Universiti Malaya dan Universiti Kebangsaan Malaysia. Kumpulan keempat ialah naskhah-naskhah manuskrip yang berada di luar negara seperti England, Belanda, Perancis, Rusia, India dan Amerika.⁴

Pengkajian terhadap manuskrip Melayu ini telah dimulakan sejak abad ke-16 lagi oleh sarjana-sarjana Barat. Ia bertujuan untuk mengetahui cara hidup orang Melayu bagi memudahkan penjajahan mereka. Usaha-usaha pengumpulan manuskrip di Malaysia ini bermula di kalangan institusi-institusi sejak akhir tahun 1950-an lagi tetapi usaha positif tidak diambil dengan serta merta. Sekitar tahun

---

² Mahayudin Hj Yahaya (2000), *Karya Klasik Melayu Islam*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 4.

³ Ibrahim Cassim (1976), *Masalah Dokumentasi Manuskrip Melayu*. Kuala Lumpur: T.P., h.1.

⁴ Muhammad Yusuf Hashim (1985), *Manuskrip Melayu: Warisan Keilmuan Yang Bernilai, Warisan Dunia Melayu Teras Peradaban Malaysia*. Kuala Lumpur: Biro Penerbitan Gapena, h. 72.

1960-an barulah ia bermula agak serius apabila institusi-institusi seperti Dewan Bahasa dan Pustaka dan Universiti Malaya mengesan dan mengumpul manuskrip-manuskrip Melayu untuk simpanan perpustakaan masing-masing. Sebelum ini, pengkajian terhadap transliterasi manuskrip hanya tertumpu kepada tokoh-tokoh ulama' yang terkenal sahaja seperti manuskrip tulisan Hamzah Fansuri, Syamsuddin al-Sumaterani, Nuruddin al-Raniri, Syeikh Daud Abdullah al-Fa'tani, dan Bukhari al-Jauhari.

Jika dilihat kepada faktor utama yang menjadikan penghasilan manuskrip Melayu itu bermutu, maka jawapannya ialah pengaruh Islam. Kedatangan Islam telah merubah bahan dan fokus penulisan manuskrip Melayu. Isi penulisannya lebih bercorak keagamaan menerangkan keindahan agama Islam seperti kepercayaan kepada Allah. Contohnya penghapusan kepercayaan kepada dewa dewi yang menjadi pegangan utama masyarakat sebelum itu, juga cara-cara beribadah di mana masyarakat pada waktu itu belajar cara-cara untuk solat, berpuasa, menunaikan zakat dan lain-lain.⁵ Selain daripada itu, pengaruhnya juga dapat dilihat di dalam aspek ilmu-ilmu lain termasuklah perubatan tradisional. Contoh yang dapat dilihat pada kebanyakan kitab ubatan umpamanya seperti ditulis dengan tulisan Jawi, penerangan cara-cara perubatannya pula lebih menekankan unsur-unsur Islam iaitu menggunakan kalimah-kalimah al-Qur'an sebagai salah satu medium perubatan, dan terdapat banyak istilah untuk perubatan dan bahan-bahan yang digunakan untuk berubat disebut dalam bahasa Arab.

Menurut Mahayudin Hj. Yahaya, jika dilihat kepada tradisi epistemologi Islam, ilmu Islam telah dibahagikan kepada dua bahagian iaitu ilmu yang wajib dipelajari (*fardu 'ain*) dan ilmu yang tidak wajib dipelajari (*fardu kifayah*). Ilmu yang wajib dipelajari ialah ilmu-ilmu yang bersumberkan wahyu seperti ilmu tauhid, hadis,

---

⁵ Mohd. Taib Osman (1982), *Bunga Rampai Kebudayaan Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka, Kementerian Pendidikan Malaysia, h. 182.

fekah, akhlak (tasawuf) atau seumpamanya, termasuk juga ilmu tatabahasa Arab kerana bahasa Arab merupakan alat yang penting untuk memahami sumber wahyu iaitu al-Qur'an dan Hadis. Sementara ilmu-ilmu yang lain dianggap tidak penting termasuklah ilmu sains, perubatan, ekonomi dan juga sejarah. Berdasarkan tradisi ini, kebanyakan ilmu-ilmu Islam yang disebarluaskan di Nusantara terhad kepada ilmu-ilmu yang bercorak keagamaan, dan jarang kedapatan ilmu-ilmu yang bercorak sains, perubatan, ekonomi atau sejarah dalam bentuk yang tulen yang dihasilkan di rantau ini.⁶

Jika ditinjau dari sejarah pengkajian manuskrip Melayu, terdapat beberapa penyelidikan yang telah dilakukan oleh pengkaji terdahulu mengenai pengumpulan, pemeliharaan dan kajian teks manuskrip Melayu-Islam. Antara tokoh tempatan yang banyak mengumpul karya dan manuskrip Melayu silam ialah Prof. Dr. Mahayudin Hj Yahaya. Buku pertama beliau mengenai manuskrip Melayu-Islam yang bertajuk "Naskhah Jawi Sejarah dan Teks Jilid 1"⁷ telah menyentuh mengenai huraihan awal terhadap lima naskah manuskrip iaitu (1) Bahr al-Lāhūt, (2) al-Kitāb fī Bayān al-Alif, (3) Hujjah al-Sidīq lī Daf'i al-Zindīq, (4) Hikayat Habib Husain al-Qadri, (5) al-Mukhtasar fī 'Alamah al-Mahdī al-Muntazar. Buku ini merupakan satu penjelasan awal dengan mengemukakan transliterasi ke dalam tulisan Rumi selain dari beberapa lampiran ringkas mengenai keadaan fizikal 74 naskhah manuskrip Melayu yang mana 43 daripadanya ialah teks yang ditulis oleh pengkaji dan selebihnya telah diteliti menerusi katalog Dokumentasi dan Informasi Aceh (PDLA) dan keempat-empat naskhah yang telah ditransliterasi oleh pengkaji adalah naskhah yang diambil dari 74 buah naskhah tersebut. Keempat-empat naskhah tersebut lebih menyentuh mengenai ilmu tasawuf, akidah dan juga sejarah.

---

⁶ *Ibid.*, hh. 13 - 14.

⁷ *Ibid.*, hh. 73 - 232.

Manakala di dalam buku Karya Klasik Melayu-Islam,⁸ pengkaji yang sama telah melakukan transliterasi terhadap lima buah manuskrip (1) al-Muntahi, (2) Kasyf al- Muntazar, (3) al-Risālah, (4) ‘Aqīdah al-‘Awam dan (5) Hadis-hadis Nabi. Manuskrip-manuskrip tersebut menyebut tentang tasawuf, aqidah dan juga tauhid. Selain dari dua buah buku yang tersebut di atas, terdapat ramai pengkaji yang menumpukan kajian mereka kepada transliterasi teks yang kebanyakannya lebih ditumpukan kepada bidang aqidah, tasawuf, tauhid, fekah dan sejarah. Di bawah ini, disenaraikan antara beberapa kajian teks manuskrip yang telah ditransliterasikan oleh pengkaji-pengkaji lain mengikut kronologi.

Pada tahun 1993, terdapat pengkajian teks ke atas manuskrip *Kitāb Badi‘u Khalq al-Samāwāt wa al-Arḍh*⁹ yang bertemakan permulaan kejadian langit dan juga bumi. Selain itu, terdapat juga pengkajian ke atas manuskrip ta’bir mimpi¹⁰ dan Kitab Seribu Masail¹¹. Pada tahun 1995 pula, terdapat penulis yang menjalankan kajian terhadap manuskrip *Sharḥ Aqīdat wal Imān*¹², *Mi’raj al-Salikin, Asraru al-Dīn*¹³, *Hadiqatul Azhar war Riyahin*¹⁴ dan *Tuhfat al-Rāghibin fī Bayān Ḥaqīqat Imān al- Mu’mīnīn*.¹⁵

---

⁸ Mahayudin Hj Yahaya (2000), *op.cit.*, hh. 43 - 230.

⁹ Munirah Muhamad (1993), “Manuskrip *Kitāb Bad-u Khalqis Samāwāt wal Arḍh*: Analisa dan Transliterasi Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹⁰ Surianiah Pakih (1993), “Manuskrip Ta’bir Mimpi: Analisis dan Transliterasi Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹¹ Esah Misron (1993), “Transliterasi Manuskrip Kitab Seribu Masa’il: Satu Analisa Ringkas Mengenainya” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹² Johaina Ab. Jalal (1995), “Manuskrip “Sharḥ Aqīdat wal Imān: Analisis dan Transliterasi Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹³ Norhayati Yusof (1995), “Mi’raj al-Salikin, Asraru al-Dīn dan Isyarah Huruf Hijaiyyah: Analisa dan Transliterasi Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

Pada tahun 1995 juga, terdapat penulis yang menjalankan kajian terhadap perubatan tradisional dari sudut yang berbeza yang mana penulis tersebut telah mengkaji berkenaan dengan konsep kesihatan dan juga etnofarmakologi. Kajian tersebut telah didasarkan kepada beberapa naskhah manuskrip perubatan tradisional iaitu *Bustān al-Salatīn*, *Kitab Tibb* dan juga *Taiyib al-Ihsān*.¹⁶ Penulis telah mengenangkan konsep kesihatan yang diteliti daripada tiga jenis manuskrip perubatan Melayu Tradisional. Penerangan di dalamnya merangkumi pengenalan sesuatu manuskrip, konsep kesihatan yang diketengahkan oleh setiap penulis manuskrip dan juga idea-idea farmakologi dalam setiap kitab tersebut. Selain itu, kajian tersebut dilakukan bertujuan untuk melihat konsep kesihatan dan juga pemilihan *materia medica* yang dipegang oleh kebanyakan tabib-tabib Melayu yang dipengaruhi oleh falsafah perubatan yang berasal daripada tradisi perubatan Arab. Manuskrip-manuskrip tersebut memperlihatkan cara pemilihan ubat adalah berdasarkan prinsip sifat yang bertentangan dengan penyakit berkenaan. Sebagai contoh ialah jika penyakit tersebut bersifat sejuk, ubat yang dipilih perlulah bersifat panas dan begitulah sebaliknya. Prinsip ini dikenali sebagai *prinsip alopati*.

Selain itu, pada tahun 1996, manuskrip yang dikaji kebanyakannya dalam konteks aqidah dan juga tasawuf. Sebagai contoh, manuskrip *Sirājun al-Huda Ilā Bayān Aqā'id Ahl al-*

---

¹⁴ Rosela Lajid (1995), “Manuskrip *Hadiqatul Azhar war Riyahin*: Analisis dan Transliterasi Teks”, (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹⁵ Rahimah Mat Latif (1995), “Manuskrip *Tuhfat al-Raghibin fī Bayān Haqīqat Imān al-Mu'minīn*: Transliterasi dan Analisa Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹⁶ Pisol Maidin (1995), “Konsep Kesihatan dan Etnofarmakologi: Satu Kajian Falsafah Berdasarkan Beberapa Naskah Manuskrip Perubatan Tradisional *Bustān al-Salatīn*, *Kitab Tibb* dan *Taiyyib al-Ihsān*” (Disertasi Sarjana Sains, Fakulti Sains, Universiti Malaya).

*Taqwa*¹⁷, *Kitāb al-Yawaqit wa al-Jawāhir*¹⁸, dan juga *Kifāyah al-Awwam*¹⁹. Seterusnya, terdapat juga pengkajian teks manuskrip *Bidāyat al Hidāyah*²⁰ pada tahun 1997 dan pada tahun 1998, Zaharah Abdul Hamid telah melakukan transliterasi terhadap manuskrip *Makrifat al-Islām*.²¹

Pada tahun 2000, terdapat satu artikel di dalam Jurnal Filologi yang telah ditulis oleh Dr. Ab. Razak Ab. Karim.²² Penulis telah membincangkan serba ringkas jenis-jenis penyakit dan juga bahan-bahan yang digunakan dalam Kitab Tib Pontianak. Dalam pembahagian penyakit, ia telah dibahagikan mengikut jantina iaitu penyakit yang khusus untuk wanita, lelaki dan juga khusus untuk kedua-dua golongan jantina ini. Bahan-bahan perubatan pula adalah bersumberkan tumbuh-tumbuhan, haiwan dan organnya dan juga rempah-ratus. Penulis juga turut menyatakan keistimewaan Kitab Tib Pontianak ini iaitu amat kurang pantang larang yang dikenakan kepada pesakit sekiranya berubat mengikut cara yang disyorkan oleh penulis Kitab Tib ini.

---

¹⁷ Siti Haminah Che Wel (1996), “Manuskrip *Sirājun Al-Huda Ilā Bayan Aqā'id Ahl Al-Taqwa*: Suatu Transliterasi dan Analisa Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹⁸ Azizah Che Musa (1996), “ Manuskrip *Kitāb al-Yawaqit wa al-Jawāhir*: Satu Analisa dan Transliterasi Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

¹⁹ Rohani Ibrahim (1996), “Manuskrip *Kitāb Kifāyah Al-Awwam*: Kajian Teks dan Transliterasi” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

²⁰ Rafidah Suglaman (1997), “Manuskrip *Bidāyat Al-Hidāyah*: Satu Analisa dan Transliterasi Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

²¹ Zaharah Abdul Hamid (1998), “Kitab *Makrifat al-Islām*: Analisa dan Transliterasi Teks” (Kertas Projek, Fakulti Usuluddin, Akademi Islam, Universiti Malaya).

²² Abd Razak Abd Karim (2000), “Kitab Tib Pontianak: Jenis-Jenis Penyakit dan Bahan-Bahan Yang Digunakan Untuk Perubatan”, *Jurnal Filologi Melayu*, Jil. 8. Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara.

Sebagai kesinambungannya, Dr. Ab. Razak Ab. Karim²³ telah menghasilkan satu penulisan berkenaan dengan analisis bahasa dalam Kitab Tib Pontianak. Penulis telah memfokuskan kepada beberapa jenis penyakit dan cara merawatnya sama ada dengan menggunakan flora mahupun fauna. Selain daripada itu, penulis juga memberikan perhatian terhadap aspek bahasa yang telah digunakan dalam Kitab Tib Pontianak termasuklah dari sudut kosa kata dan ayat yang terkandung di dalamnya. Penulis juga turut sama menyatakan proses penyediaan sesuatu bahan untuk tujuan rawatan sesuatu penyakit.

Penulis juga telah meneliti penulisan tentang perubatan Melayu tradisional yang telah ditulis oleh penulis lain. Pada tahun 1988, Nadzri bin Khalib²⁴ telah menjalankan pengkajian terhadap perubatan tradisional Melayu yang dikhuluskan kepada pandangan Islam terhadap perubatan tersebut. Penulis mengengahkan tentang konsep perubatan Melayu tradisional dan perubatan tradisional yang terdapat di dalam masyarakat Melayu seperti jampi, mengurut dan juga perubatan menggunakan akar dan daun kayu dan juga menggunakan azimat. Dalam menyatakan pandangan Islam terhadap setiap jenis perubatan tersebut, ia disertakan sekali dengan dalil-dalil yang bersesuaian.

Syed Jamaluddin Syed Sulong²⁵ di dalam penulisan kertas kerjanya telah menerangkan serba sedikit pengenalan berkenaan dengan perubatan tradisional Melayu ini. Perubatan tradisional untuk masa sekarang merupakan satu-satunya cara yang memberi dan

---

²³ Ab. Razak Ab. Karim (2006), *Analisis Bahasa Dalam Kitab Tib Pontianak*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka.

²⁴ Nadzri bin Khalib (1988), “Perubatan Tradisional Masyarakat Melayu: Pandangan Islam Terhadapnya” (Kertas Projek Sarjana Muda Syariah, Fakulti Syariah, Akademi Islam, Universiti Malaya).

²⁵ Syed Jamaluddin Syed Sulong (1983), *Pengenalan Perubatan Tradisional Melayu* (Kertas Kerja Bengkel Penyelidikan Kebudayaan untuk Pegawai Penyelidikan KKBS, 8 - 12 Apr 1983, Melaka).

menjaga kesihatan bagi lebih kurang separuh penduduk dunia. Tumbuh-tumbuhan adalah agen terapeutik ubat-ubatan tradisional yang penting. Penulis menjelaskan bahawa sekurang-kurangnya terdapat 76 spesies dari 44 genus dan 13 famili paku-pakis, 7 spesies dari 4 genus dan 3 famili gimnosperma dan 1075 spesies dari 546 genus dan 128 famili angiosmerma di Semenanjung Malaysia yang pernah digunakan sebagai ubat.

Sekitar tahun 2002, terdapat beberapa kajian terhadap manuskrip Kitab Tib Pontianak yang telah dihasilkan oleh Zuraidah Said²⁶ yang telah hanya mengkhususkan kajiannya kepada analisis penggunaan ayat-ayat tunggal dan ayat majmuk di dalam manuskrip tersebut. Norsaliza Hj. Mohd. Shuhaini²⁷ pula telah melakukan penelitian dari aspek laras perubatan Melayu tradisional. Seterusnya kajian oleh Norhayati Abdullah²⁸ dan Norma Saad²⁹ yang juga melakukan kajian terhadap Kitab Tib Pontianak. Namun begitu, pengkajian tersebut hanya menumpukan kepada penelitian terhadap kosa kata alabidang perubatan Melayu tradisional. Pada tahun 2006, manuskrip Kitab Tib Pontianak sekali lagi dilihat kembali sebagai melengkapi usaha pemahaman dan pengungkapan semula beberapa aspek yang belum disentuh oleh beberapa pengkaji terdahulu

---

²⁶ Zuraidah Said (2002), “Kitab Tib Pontianak: Analisis Ayat Tunggal Dan Ayat Majmuk” (Kertas Projek Sarjana Muda Pengajian Melayu, Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya).

²⁷ Norsaliza Hj. Mohd. Shuhaini (2002), “Kitab Tib Pontianak: Penelitian Dari Aspek Laras Perubatan Melayu Tradisional” (Kertas Projek Sarjana Muda Pengajian Melayu, Jabatan Sosio Budaya Melayu, Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya).

²⁸ Norhayati Abdullah (2002), “Kitab Tib: Penelitian Terhadap Kosa Kata Alabidang Perubatan Melayu Tradisional” (Kertas Projek Sarjana Muda Pengajian Melayu, Jabatan Sosio Budaya Melayu, Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya).

²⁹ Norma Saad (2002), “Kitab Tib Pontianak: Penelitian Dari Aspek Kosa Kata Alabidang Perubatan Melayu Tradisional” (Kertas Projek Sarjana Muda Pengajian Melayu, Jabatan Sosio Budaya Melayu, Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya).

terutama aspek perubatan Islam yang berunsurkan ayat-ayat al-Qur'an. Kajian ini telah dilakukan oleh Nurul Wahidah binti Fauzi.³⁰

Hasil daripada sorotan mengenai kajian yang lalu, dapatlah disimpulkan bahawa usaha mengenai menghasilkan semula karya lama dalam bentuk baru telah dilakukan oleh beberapa pengkaji. Sebagai kelangsungan daripada usaha-usaha yang telah dirintis oleh para pengkaji maka kajian mengenai manuskrip *Kitāb Tayyib al-Ihsān fī Tibb al-Insān* ini dilihat sebagai pelengkap kepada kajian manuskrip perubatan Melayu. Sedikit sebanyak dengan adanya transliterasi teks manuskrip ini, ia boleh dijadikan rujukan orang ramai yang ingin mengetahui dan mendalami tentang ilmu perubatan tradisional orang Melayu.

Latar Belakang Manuskrip

Perubatan tradisional merupakan sebahagian daripada kebudayaan Melayu yang terpenting kerana terkandung di dalamnya unsur-unsur perubatan yang mempunyai khasiatnya tersendiri dalam mengubati penyakit. Ia merupakan warisan sejak zaman-berzaman. Walaupun dunia telah dipenuhi dengan sistem perubatan yang canggih dan moden, namun perubatan tradisional masih diperlukan dalam merawat sesuatu penyakit.

Setiap sistem perubatan mempunyai cara tersendiri dalam menangani persoalan sihat dan uzur dalam sesebuah masyarakat. Masyarakat India misalnya mempunyai sistem perubatan *Ayurvedic*, masyarakat Cina dengan *Sinseh*, masyarakat Melayu dengan sistem pawang dan perbomohan, dan masyarakat moden yang berasaskan teknologi canggih. Kepelbagaiannya sistem perubatan tersebut jelas sekali dilihat melalui amalan, teknik rawatan penyembuhan dan

---

³⁰ Nurul Wahidah binti Fauzi (2006), "Kepustakaan Melayu Tradisional: Satu Kajian Terhadap Manuskrip Ubat-Ubatan Karangan Haji Ismail B. Haji Mustafa, Pontianak", (Kertas Projek Sarjana Muda Usuluddin, Jabatan Sejarah Dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya).

pemulihan serta sistem kepercayaan yang didukunginya. Ini bukan bererti wujudnya kepelbagaian matlamat, sebaliknya apa juga sistem perubatan, sama ada moden maupun tradisional, masing-masing mengutamakan tujuan memelihara kesihatan dan merawat sebarang keuzuran yang dialami oleh anggota masyarakat.³¹

Kajian saintifik telah menunjukkan bahawa beberapa spesis tumbuhan ubatan yang digunakan oleh masyarakat Melayu sememangnya mengandungi sebatian organik yang mempunyai kesan sampingan. Kekurangan pemahaman masyarakat Melayu terhadap penyakit yang perlu menggunakan kaedah moden dan saintifik seperti kanser, darah tinggi dan kencing manis telah menimbulkan pengetahuan tersendiri mengenai tumbuhan baru yang boleh dijadikan ubat. Ia dilihat mempunyai kaitan yang agak rapat antara satu sama lain³², yang merangkumi aspek kesihatan yang telah menjadi amalan manusia turun-temurun yang diwarisi secara lisan, penulisan, amalan dan kepercayaan oleh sesuatu kaum itu. Ilmu ini boleh dibahagikan kepada dua aspek iaitu aspek rohaniah dan aspek empirik.

Aspek rohaniah adalah semua ilmu yang menggunakan kuasa ghaib, sihir dan unsur keagamaan dalam kaedah perubatan. Ilmu ini pada kebiasaannya tidak dapat dibuktikan secara logik dan saintifik. Ia juga dianggap ilmu di luar batasan kefahaman manusia biasa. Aspek empirik pula merangkumi bidang yang boleh dikaji melalui kaedah saintifik. Aspek ini termasuklah penggunaan sumber semulajadi seperti tumbuhan, haiwan dan mineral yang digunakan untuk perubatan penyakit dan kesihatan. Sistem perubatan tradisional adalah satu daripada sistem perubatan yang terdapat di negara ini dan

---

³¹ Noor Azlan Mohd Noor (2002), “Sistem Perubatan Melayu Tradisional: Satu Tinjauan Umum”, dalam Azizan Baharuddin (1993), *Perubatan dan Kesihatan di Kalangan Orang Melayu*. Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu Universiti Malaya, h. 49.

³² Muhamad Bin Zakaria dan Mustafa Ali Mohd (1991), *Tumbuhan Dan Perubatan Tradisional*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, h. 9.

di beberapa negara lain serta digunakan secara meluas oleh segenap lapisan masyarakat.

Ilmu ini telah banyak dikumpul dari zaman ke zaman melalui pengalaman yang diperoleh apabila bahagian tumbuhan seperti daun, batang, bunga, kulit kayu dan akar digunakan sebagai makanan atau ubat. Berdasarkan pengalaman yang dikumpul sejak zaman-berzaman itu, maka manusia telah dapat mengenali dan memastikan kegunaan berbagai-bagai tumbuhan sebagai ubat.³³ Kedatangan Islam mengeluarkan manusia daripada kesempitan kepada keluasan iman.³⁴ Islam merupakan agama yang sempurna dan lengkap. Tidak ada satupun bidang di dalam kehidupan manusia yang dilupakan oleh Islam.³⁵ Salah satu aspek yang disentuh dan memberi pengaruh adalah dalam bidang perubatan. Pengaruh Islam yang terdapat dalam perubatan tradisional Melayu dilihat dalam banyak aspek contohnya dalam ciri-ciri kitab itu sendiri iaitu menggunakan banyak istilah Arab, menggunakan banyak petikan ayat al-Qur'an dan lain-lain lagi. Seterusnya penulis akan menghuraikannya dengan lebih lanjut lagi di dalam tajuk yang seterusnya.

Manuskrip *Kitāb Tayyib al-Ihsān fi Tibb al-Insān* ini merupakan manuskrip pertama yang ditulis berkenaan dengan perubatan Melayu tradisional. Isi kandungannya telah ditulis didalam bahasa Melayu. Manuskrip ini selesai penulisannya pada waktu Duha, hari Isnin, 3 Zulhijjah 1312 H / 28 Mei 1895 M di Mekah. Nama lengkap pengarang pada akhir kitab dalam semua cetakan ialah Ahmad bin Muhammad Zain bin Muṣṭafa bin Muhammad al-Faṭāni.

---

³³ *Ibid.*

³⁴ Ismail Ibrahim (terj.) (1992), “Kedoktoran Islam”. Selangor: Dewan Bahasa Dan Pustaka, hh. 10-11.

³⁵ Dr Danial Zainal Abidin (2002), *Perubatan Islam Dan Bukti Sains Moden*. Kuala Lumpur: Percetakan Cergas (M) Sdn. Bhd., h.1.

Kitab ini mengandungi 14 fasal kesemuanya dalam memperkatakan tentang rawatan sesuatu penyakit secara tradisional. Pada mukadimah kitab ini, Syeikh Ahmad al-Fa'tani telah mengutarakan serba sedikit pendapat beliau berkenaan dengan perubatan tradisional yang terdapat di dunia Alam Melayu ini. Bangsa Melayu seharusnya berbangga dengan khazanah tumbuhan yang terdapat di Alam Melayu kerana kebanyakannya mempunyai khasiat yang berguna dalam perubatan. Selain itu, beliau juga ada memberikan saranan kepada raja-raja Melayu supaya memberikan galakan serta menyediakan modal kepada mereka yang berminat untuk mengkaji tentang tumbuh-tumbuhan yang terdapat di Alam Melayu ini.

Di pengakhiran mukadimah tersebut, Syeikh Ahmad al-Fa'tani telah menukilkan harapannya supaya ada di kalangan bangsa Melayu yang mencuba untuk mengkaji tumbuh-tumbuhan yang terdapat di Alam Melayu ini untuk dijadikan sebagai ramuan dalam perubatan. Selepas daripada mukadimah tersebut, Syeikh Ahmad al-Fa'tani telah memperkatakan tentang perubatan dalam beberapa fasal yang penting. Antara fasal yang terkandung dalam kitab ini ialah bahagian nadi, penyakit yang berkaitan dengan kepala, penyakit yang terdapat di bahagian muka dan yang berhampiran dengannya termasuklah hidung, mulut, mata dan juga telinga. Terdapat juga fasal yang membicarakan tentang penyakit yang terdapat pada dada dan juga bahagian perut.

Setiap satu fasal memperkatakan tentang satu penyakit utama dan kemudian telah dipecahkan kepada penyakit-penyait yang berkaitan dengannya yang mana setiap satu penyakit tersebut mempunyai pelbagai cara untuk mengubatinya. Sebagai contoh, dalam fasal ke lapan dibicarakan berkenaan dengan penyakit di bahagian kepala. Di bawah fasal ini terdapat 13 penyakit ataupun rawatan yang berkaitan dengan bahagian kepala. Antaranya ialah cara untuk merawat sakit kepala yang panas, sakit kepala disebabkan

panas matahari, pening dan sebagainya. Ada juga dinyatakan cara untuk mencegah uban dan merawat rambut yang gugur.

Pada pengakhiran kitab ini, Syeikh Ahmad al-Fațāni ada memperkatakan tentang punca terjadinya sesuatu penyakit. Antara petikan daripada kitab tersebut ialah:

Dan mengkali (berkali) minum air sejuk pada malam mempusakakan buta. Demikian mengkali (berkali) menjirus air sejuk atas kepala dan jika pada musim panas sekalipun. Dan mengkali (berkali) makan telur mempusakai penyakit kura. Dan mengkali (berkali) makan telur rebus mempusakakan lelah dan picik (payah) bernafas. Dan makan segala yang masin [,] atau ikan kemudian daripada buang darah berbekam [,] atau berpetik mempusakai akan penyakit sopak dan gatal ...³⁶

Dan menahankan sedawa mempusakakan batuk dan gementar dan sakit jantung. Dan menahankan menguap mempusakakan gementar dan parau suara dan mengkerucut (berkedut) kulit. Dan menahankan bersin mempusakakan penyakit lequh dan sakit kepala dan kelam mata dan berat telinga. Dan menahankan menangis mempusakakan zukām. Dan banyak lapar mempusakakan tuli dan kelam mata dan pening kepala dan jahat perangai...³⁷

Ulasan Mengenai Manuskip

---

³⁶ Wan Mohd Saghir bin Wan Abdullah (2005), *Kitāb Tayyib al-Iḥsān fī Tibb al-Insān* oleh Ahmad bin Muhammad Zain bin Muṣṭafa bin Muḥammad al-Faṭāni, Kuala Lumpur: Khazanah Fataniah, h. 43.

³⁷ *Ibid.*, h. 44.

Dalam bahagian ini, penulis telah membahagikan kepada beberapa bahagian. (1) Pertamanya analisis dari sudut penggunaan bahan-bahan dalam perubatan yang dinyatakan pada kitab. (2) Proses penyediaan sesuatu bahan untuk rawatan. (3) Penggunaan kosa kata alabidang.

Dari sudut penggunaan bahan-bahan dalam perubatan, terdapat tiga bahan yang digunakan iaitu: (1) flora, (2) fauna, dan juga (3) bahan-bahan selain daripada flora dan fauna. Bagi penggunaan flora, ia melibatkan bahagian-bahagian tumbuh-tumbuhan itu sendiri iaitu: (1) daun, (2) biji, (3) akar, (4) isi, (5) buah, dan (6) kulit. Ada di antara tumbuhan yang dinyatakan hanya boleh diperolehi di Mekah atau di negara Arab. Sebagai contoh şanūbur, khaulān, dan kayu ‘ar‘ar. Bagi penggunaan fauna pula, ia melibatkan penggunaan organ-organ tertentu haiwan seperti: (1) hempedu, (2) ekor, (3) otak, dan juga (4) gading.

Selain itu, susu dan telur ayam juga turut digunakan sebagai bahan rawatan. Susu yang digunakan di sini ialah: (1) susu lembu, (2) susu kambing, (3) susu keldai, dan (4) susu unta. Bagi telur pula, ada yang memerlukan putih dan kuningnya. Ada juga penyakit yang hanya memerlukan putihnya sahaja dan juga sebaliknya. Penggunaan air kencing haiwan juga turut dinyatakan di dalam kitab ini. Ia melibatkan penggunaan air kencing unta yang digunakan untuk merawat penyakit busuk hidung.

Selain daripada penggunaan flora dan fauna, terdapat juga bahan-bahan lain yang turut sama digunakan. Bahan-bahan tersebut adalah seperti: (1) batu kahwi, (2) celak mata, (3) cuka, (4) garam, (5) kapur barus, (6) kapur, (7) minyak sapi, (8) ma’jun, (9) madu, (10) minyak zaitun, (11) pati gandum, (12) minyak balsan, (13) minyak bunga banafasaj, (14) minyak labu air, (15) minyak mawar, (16) minyak lūz, (17) minyak jarak, (18) minyak bulung, dan (19) perca kain kapas.

Bagi penyediaan bahan untuk merawat sesuatu penyakit ia melibatkan beberapa proses yang perlu dilakukan. Antara proses yang dinyatakan ialah: (1) dimasak, (2) direndam, (3) dibakar, (4) diberus (5) ditumbuk, (6) direbus, (7) dihancur, (8) digoreng, (9) dicelup. Setelah diproses bahan-bahan tersebut, ia akan digunakan oleh pesakit melalui cara-cara berikut: (1) dimakan, (2) diminum, (3) dicium, (4) ditaruh, (5) dilumur, (6) dileset, (7) ditelan, (8) diurut, (9) dicelak, (10) berbekam, dan (11) berukup.

Dalam penggunaan alabidang, penulis telah membahagikan kepada: (1) nama flora dan saintifiknya, (2) nama sukatan dan juga timbangan, dan (3) kata kerja. Bagi nama flora, penulis telah cuba untuk menyertakan sekali nama saintifik flora tersebut. Namun demikian, tidak semua flora yang terdapat dalam kitab ini mempunyai nama saintifiknya. Ini kerana penulis menghadapi sedikit masalah dalam bahagian ini. Seperti yang telah dinyatakan sebelum ini, tidak semua tumbuhan yang terdapat dalam kitab ini boleh diperolehi di Alam Melayu. Ada di antaranya yang hanya boleh diperolehi di Mekah. Ada juga yang menggunakan nama Pattani dan penulis menghadapi masalah untuk mendapatkan nama tumbuhan tersebut dalam konteks Alam Melayu ini. Keadaan ini adalah disebabkan oleh perbezaan nama yang digunakan oleh sesuatu tempat.

Sukatan dan juga timbangan adalah penting dalam mana-mana perubatan tradisional. Ia adalah untuk menentukan sebanyak mana sesuatu bahan itu diperlukan dalam proses merawat sesuatu penyakit. Hal ini perlu diambil kira kerana apabila berkurangan atau berlebihan sesuatu ramuan itu, dikhuatiri boleh mendatangkan kesan mudarat kepada pesakit. Dalam kitab manuskrip ini, tidak semua ramuan ubatan dinyatakan sukatan dan timbangan yang diperlukan. Hanya sesetengah tempat sahaja yang ada dinyatakan sukatan. Terdapat dua jenis sukatan yang dinyatakan oleh penulis kitab ini iaitu: (1) dirham, dan (2) tsuluts.

Penggunaan kata kerja seperti yang telah dinyatakan sebelum ini melibatkan dua bentuk. Kata kerja yang pertama adalah yang menyatakan tentang proses yang terlibat dalam penyediaan sesuatu ramuan. Manakala kata kerja yang kedua pula adalah berkenaan dengan penggunaan sesuatu ramuan kepada pesakit.

Kesimpulan

Secara keseluruhannya, *Kitāb Tayyib al-Iḥsān fī Tibb al-Insān* ini merupakan antara karya berkenaan perubatan Melayu tradisional yang agak sempurna terdapat di Alam Melayu ini. Apa yang telah diunjurkan dalam karya Syeikh Aḥmad al-Faṭani ini boleh dijadikan sebagai panduan kepada mereka yang masih lagi mengamalkan sistem perubatan tradisional.

Walaupun ada antara ramuan yang terdapat di dalam kitab ini sukar untuk didapati, namun masih ada lagi tumbuhan yang boleh diperolehi di Alam Melayu ini. Di Malaysia sendiri terdapat beberapa organisasi yang menjalankan penyelidikan di samping memelihara tumbuhan herba yang mempunyai khasiat seperti yang telah dinyatakan. Antara contoh organisasi tersebut ialah Institut Penyelidikan dan Pertanian Malaysia (MARDI), Institut Perhutanan Malaysia (FRIM), dan juga Universiti Putra Malaysia.

Sebagai tambahan, organisasi-organisasi terbabit perlu memperbanyakkan lagi aktiviti kepada orang ramai dalam memberi pendedahan berkenaan dengan khasiat tumbuh-tumbuhan herba dalam perubatan. Inisiatif sebegini perlu diperbanyakkan lagi memandangkan sistem perubatan tradisional ini kian dipinggirkan dari kehidupan masyarakat zaman sekarang.